

завдання щодо встановлення злочинців, яке при проведенні зазначеної операції є більш результативним, ніж при провадженні окремих слідчих і оперативно-розшукових дій послідовно. Проведення названої тактичної операції є найбільш доцільним ще й тому, що за її результатами можна вийти на організаторів акції, встановити місця їх можливого перебування й одержати надалі інформацію про всю структуру терористичної організації, її плани та діяльність.

Надійшла до редколегії 23.12.02

В. Шенітько, член-кореспондент
АПрН України

Розвиток наукових уявлень про криміналістичну тактику

Використання криміналістичної тактики нерозривно пов'язане з історією наукових уявлень про криміналістику як науку. В період зародження криміналістики як самостійної галузі знання тактика розглядалася частиною поліцейської (кримінальної) техніки. Так, Е. Локар писав, що ми будемо називати поліцейською технікою сукупність методів, які запозичені з біології, фізики, хімії та в дуже незначній кількості з математики (теореми криптографії) і надають можливість встановити речові докази, які викривають злочин. Впадає в очі те, що таке визначення охоплює і судову медицину, і судову хімію, і психологію показань свідків¹. У працях учених Австро-Угорщини і Німеччини Г. Гросса, А. Вейнгарта, Г. Шнейкєрта, В. Штібера та інших відобразилися перші уявлення про криміналістичну тактику. Зокрема, А. Вейнгарт зазначав, що у боротьбі зі злочинністю, як і на війні, насамперед необхідні енергійна діяльність, прояв особистої ініціативи та швидкість. Розпочинаючи розслідування з можливою поспішністю, не слід діяти необмірковано та

¹ Див.: Локар Э. Руководство по криминалистике / Пер. проф. С. В. Познышева и Н. В. Терзиева. – М., 1941. – С. 9.

навмання¹. В кримінальній тактиці того часу розглядалися особливості діяльності професійних злочинців, таємні способи їх спілкування, способи вчинення злочинів, відомості про поведінку злочинця до і після вчинення злочину, методи розкриття злочинів, розшук і затримання злочинців, також містилися рекомендації щодо провадження деяких слідчих дій (огляду місця події та встановлення слідів, обшуку, допиту обвинувачених та свідків, порівняння почерків та ін.)².

Перші спроби дослідити проблеми, що стосуються криміналістичної тактики, були звернені до тактики таких слідчих дій, як огляд, обшук, допит. Так, вже у 1841 р. Я. Баршев здійснює спроби щодо формулювання тактичних правил проведення огляду³. Його рекомендації не повторювали правил закону, а суттєво доповнювали їх низкою важливих моментів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. дослідження психології показань свідків і показань обвинувачених виступають як самостійна тенденція в розвитку криміналістики. Численні наукові праці цього часу були присвячені проблемам виявлення помилок у показаннях свідків⁴. Інтерес викликали спроби визначити можливості з коректування та усунення таких помилок у показаннях.

Дослідження генези криміналістичної тактики передбачає необхідність вивчення та аналізу визначень предмета криміналістики. Зокрема, в 1915 р. С. Трегубов писав, що кримінальна тактика є прикладною, має на увазі практичні цілі наукової дисципліни, тісно пов'язаної з кримінально-процесуальним правом, та має своїм предметом вивчення найбільш доцільних способів і прийомів застосування методів природничих наук і технічних знань щодо дослідження злочинів та встановлення особи

¹ Див.: *Вейнгарт А.* Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. — СПб., 1912. — С. 5, 6.

² Див.: *Штибер В. и Шнейкерт Г.* Практическое руководство для работников уголовного розыска / Пер. с нем. — М., 1925. — С. 35–190; *Якимов И. Н.* Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. — М., 1925.

³ Див.: *Баршев Я.* Основания уголовного судопроизводства с применением к Российскому уголовному судопроизводству. — СПб., 1841. — С. 149–151.

⁴ Див.: *Голдовский О.* Психология свидетельских показаний // Судебное обозрение. — 1904. — № 16–18; *Квачевский А.* О вызове и допросе в предварительном следствии // Юридический вестник. — 1869. — Кн. 7–8; *Кони А. Ф.* Свидетели на суде // Проблемы психологии. — 1901. — № 1.

злочинця¹. В 1925 р. І. Якімов зазначав, що криміналістика має своїм предметом вивчення найбільш доцільних способів і прийомів застосування методів природничих, медичних і технічних наук щодо розслідування злочинів та вивчення фізичної і моральної особи злочинця². Вже ці визначення містили вказівку на доцільні способи та прийоми розслідування злочинів, які виступають прообразом сучасних криміналістичних прийомів (у тому числі й тактичних).

Термін «тактика» означає теорію і практику підготовки та проведення бою. У більш загальному розумінні — це система засобів, спрямованих на досягнення певної мети через боротьбу, зіткнення інтересів та подолання опору. Розслідування злочинів звичайно здійснюється у ситуації конфлікту інтересів, протидії зацікавлених осіб. Термін «тактика» у криміналістиці має деякі елементи умовності, оскільки вона не рівноцінна воєнній тактиці та її не слід зводити тільки до тих способів, застосування яких призводить до усунення конфліктних взаємозв'язків та протидії.

Погляди на зміст і сутність тактики неодноразово зазнавали змін у теорії криміналістики. Історія науки знає різноманітні терміни, що визначали її поняття: кримінальна тактика, слідча тактика, криміналістична тактика. Змінювалась не тільки назва тактики, а й її зміст. Процес становлення і розвитку тактики йшов від вивчення особи злочинця та засобів вчинення злочинів, розробки найкращих методів їх розкриття до дослідження прийомів провадження окремих слідчих (судових) дій.

Криміналістична тактика є відносно самостійною частиною науки криміналістики. У 50–60-ті рр. ХХ ст. пройшли широкі дискусії про основні положення слідчої (криміналістичної) тактики³. Вони відіграли важливу роль щодо активізації досліджень у галузі тактики, сприяли визначенню її предмета і змісту. У 60–80 рр. ХХ ст. розпочинається інтенсивний розвиток криміналістичної тактики (особливо це пов'язано з науковими праця-

¹ Див.: *Трегубов С. Н.* Основы уголовной техники. — Пг., 1915. — С. 14.

² Див.: *Якімов І. Н.* Вказ. праця. — С. 3.

³ Зміст дискусій викладено у таких повідомленнях: В Совете Института криминалистики Прокуратуры СССР // Советская криминалистика на службе следствия. — М., 1956. — Вып. 7. — С. 153–164; *Гаврилов О. А., Соя-Серко Л. А.* Дискуссия о некоторых основных положениях следственной тактики // Вопросы криминалистики. — 1964. — № 10. — С. 206–216.

ми Р. Белкіна, О. Васильєва, А. Дулова, В. Коновалової, М. Порубова, А. Ратінова).

Звертають на себе увагу спроби учених-криміналістів визначити поняття криміналістичної тактики. Так, Р. Белкін зазначав, що криміналістична тактика — це система наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування попереднього і судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які здійснюють судові дослідження, і прийомів проведення окремих процесуальних дій, спрямованих на збирання та дослідження доказів, встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню та приховуванню злочинів¹. В. Коновалова характеризує криміналістичну тактику як систему наукових прийомів і методів, заснованих на вимогах кримінально-процесуального закону, що застосовується при провадженні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів з метою попередження і розслідування злочинів².

У структурному відношенні в тактиці виділяються два розділи: перший містить так звані загальні положення (вчення про криміналістичну версію, планування розслідування, взаємодію слідчого з органами дізнання, залучення громадськості до розслідування злочинів), другий включає до себе положення щодо тактики провадження окремих слідчих дій. Таке розуміння тактики та її структури має найбільш загальний характер і є загальноновизнаним. Проте воно звужує сферу застосування та межі криміналістичної тактики, характеризуючи її тільки стосовно окремих слідчих дій.

Останнім часом у криміналістиці в багатьох випадках криміналістичну тактику ототожнюють зі слідчою. Фактично використовують термін «криміналістична тактика» як більш привабливий за звучанням, а не за змістом³. В. Бахін, М. Когамов, М. Карпов зазначають, що криміналістичну тактику необхідно розглядати як теоретичні основи слідчої діяльності і як прак-

¹ Див.: Белкін Р. С. Общая теория советской криминалистики. — Саратов, 1986. — С. 269; Його ж. Криминалистическая энциклопедия. — 2-е изд., доп. — М., 2000. — С. 102.

² Див.: Коновалова В. Е. Теоретические проблемы следственной тактики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 1966. — С. 15.

³ Так, викликає заперечення розуміння структури та змісту криміналістичної тактики Н. Ахтирською (див.: Ахтирська Н. М. Криміналістична тактика: принципи і функції: Автореф. дис. ... канд юрид. наук. — Х., 1998. — С. 4, 5).

тичну реалізацію прийомів і способів даної діяльності, тобто практику, вивчення якої дає можливість формулювати і розвивати її теоретичні основи¹. На нашу думку, предмет криміналістичної тактики поширюється не тільки на слідчу діяльність, а й на розшукову, судову, адвокатську та ін. Важливим об'єктом вивчення криміналістичної тактики є злочинна діяльність.

У сучасній криміналістичній літературі містяться пропозиції щодо зміни системи криміналістики. У цьому відношенні деякі позиції викликають заперечення і не відповідають об'єктивному стану. Так, С. Лаврухін, який прагне до нової моделі криміналістики, обмежує криміналістичну тактику алгоритмами слідчих дій². За нашим переконанням, тактика не може бути обмежена тільки алгоритмами і програмами. Тактика не завжди є готовою схемою, вона динамічна, ситуаційно залежна, індивідуальна у кожному конкретному випадку. Тактика не повинна бути зведена тільки до типового. Існує безліч прийомів, способів, методів за їх видами, формами і внутрішнім змістом. Поряд із типовим завжди може мати місце атипове.

Деякі вчені підкреслюють, що тактика необхідна там, де зустрічається протидія. Тому вона полягає в умінні «перехитрити» протидіючу сторону³. Така позиція відображає лише одну сторону криміналістичної тактики, пов'язану з подоланням протидії зацікавлених осіб. Однак тактика існує й там, де не потрібно долати протидію (наприклад, надати допомогу сумлінному допитуваному у пригадуванні забутого або встановити психологічний контакт з жертвою злочинного посягання тощо). Тактика — це не тільки протидіюча сила, а й надійний інструмент в руках судово-слідчого чи оперативного працівника.

Тенденції розвитку криміналістичної тактики потребують розширення меж її дослідження. За своїм змістом криміналістична тактика повинна мати трирівневу структуру:

¹ Див.: Бахин В. П., Когамов М. Ч., Карпов Н. С. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). — Алматы, 1999. — С. 86.

² Див.: Лаврухин С. В. Система криминалистики // Государство и право. — 1999. — № 8. — С. 31–36.

³ Див.: Бахин В. П., Карпов Н. С. Понятие и сущность криминалистической тактики // Современные проблемы криминалистики. Труды Академии управления МВД России — М., 1988. — С. 9.

1) загальні положення (поняття і предмет криміналістичної тактики, її принципи, елементи планування і організація розслідування, вчення про криміналістичну версію та ін.);

2) підгалузі (слідча тактика, судова тактика, тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності);

3) окремі наукові теорії (теорія прийняття тактичних рішень, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів та ін.).

Оскільки тактика є частиною криміналістичної науки, вона не може не включати до себе деякі її положення. Це можуть бути окремі криміналістичні теорії або їх структурні підрозділи. Окремі наукові теорії у криміналістичній тактиці мають різний ступінь сформованості, тому вона є відкритою системою, яка характеризується появою нових теорій.

Найбільш розробленою галуззю криміналістичної тактики є слідча. Слідча тактика пов'язана з процедурою розслідування, проведенням окремих слідчих дій та їх комплексів, інтелектуальною діяльністю слідчого. За своїм обсягом слідча тактика є ширшою за тактику слідчих дій.

Спроби вийти за межі слідчої тактики простежуються у О. Баєва. На його думку, можливо вирізнити три самостійні підсистеми: тактика слідча (розслідування злочинів); тактика прокурорська (державного обвинувачення за кримінальними справами); тактика адвокатська (тактика професійного захисту)¹.

В теоретичному аспекті судова тактика залишається до цього часу недостатньо дослідженою. Проблеми застосування судом даних криміналістики знайшли своє відображення у концепції Л. Ароцкера (1965), який писав, що визначення черговості встановлення фактів по справі, послідовність провадження судових дій, побудова судового слідства відповідно до характеру кримінальної справи (категорії злочину) — всі ці положення криміналістичної тактики мають бути відомі суду.

Судова реформа в Україні ставить за мету звільнити суд від виконання функції обвинувачення. Суд повинен вислухати доводи сторін, що змагаються (державного обвинувача та захисника), про доведеність обвинувачення, перевірити наявні у справі докази. Конституція України як принципи судочинства

¹ Див.: Баєв О. Я. Основы криминалистики: Курс лекций. — М., 2001. — С. 184.

оголошує рівність усіх учасників процесу перед законом та судом, змагальність сторін та свободу в поданні суду своїх доказів. З урахуванням цього конституційного положення якісно змінюється й тактика провадження таких судових дій, як допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, огляд місця події та ін. У зв'язку з цим можна говорити про тактику суду (судді), тактику державного обвинувачення і тактику професійного захисту.

Дискусійними залишаються питання про тактику оперативно-розшукових заходів і тактику розшуку. Процес становлення теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі наукового знання багато в чому схожий з історією розвитку криміналістики: спочатку елементи цієї теорії та практичні рекомендації з проведення оперативно-розшукових заходів розроблялися у розділі кримінальної тактики.

Розшукова діяльність є функцією органів дізнання та досудового слідства. Розшукова діяльність органів дізнання має непроцесуальний, переважно розвідувальний характер та здійснюється спеціальними засобами. Тактика провадження оперативно-розшукових заходів повинна посісти відповідне місце не тільки у теорії оперативно-розшукової діяльності, а й у криміналістиці. Це пов'язано з тим, що хоча природа оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності є різною, однак існує тенденція до легалізації та надання доказової сили оперативно-розшуковим заходам.

Необґрунтовано забутою є тактика злочинної діяльності (кримінальна тактика), яка визначає типові способи вчинення та приховування злочинів, форми поведінки злочинця, його психологічний портрет, особливості протидії зацікавлених осіб, створення інсценувань та фальсифікацій.

У злочинців у процесі злочинної діяльності виробляються своєрідні вміння та навички, звички та схильності, тобто «злочинний почерк». Схильність до вчинення злочинів певним способом є передумовою кримінальної професіоналізації. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності — ключ до виявлення винуватих. Сучасна криміналістична теорія не має достатньої кількості досліджень у галузі тактики злочинної діяльності та не виділяє її у своїй структурі. Разом з тим особливості кримінальної тактики необхідно враховувати судово-слідчим працівникам під час провадження процесуальних дій, виявлення слідів злочину, встановлення завідомо неправдивих показань.

Структурність криміналістичної тактики можна простежити на її елементному складі, який передбачає виділення тих «часток», на яких ґрунтується тактика:

1) тактичний прийом як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети;

2) тактична рекомендація — науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору і застосування засобів, прийомів та форм поведінки;

3) система (підсистема) тактичних прийомів — упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість у процесі її реалізації (іноді систему тактичних прийомів іменують тактичною комбінацією);

4) тактика слідчої (судової, оперативно-розшукової) дії, яка охоплює весь типовий тактичний комплекс можливого її здійснення, реалізації;

5) система слідчих або інших дій (тактична операція), яка спрямована на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації.

Таким чином, тенденції криміналістичної тактики на сучасному етапі зводяться до такого: 1) змінюється зміст предмета криміналістичної тактики, розширюються її межі; 2) більш широкою стає сфера застосування криміналістичної тактики (прийоми та рекомендації тактики використовуються не тільки в слідчій діяльності, а й у судовій, оперативно-розшуковій діяльності тощо); 3) формується структура криміналістичної тактики, відбувається її вдосконалення; 4) виокремлюються елементи криміналістичної тактики, створюються і вдосконалюються її головні категорії; 5) розробляються нові прийоми, рекомендації, тактичні комбінації та тактичні операції; 6) здійснюється систематизація тактичних прийомів, розробляються типові системи тактичних прийомів (тактичні комбінації), найбільш доцільні щодо проведення окремих слідчих дій; 7) проводиться типізація тактичних операцій, визначаються їх види, можливості застосування; має місце комплексний підхід до тактики різних за своєю сутністю дій та заходів (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних та ін.), спрямованих на вирішення певного завдання розслідування.

Надійшла до редколегії 29.04.03